

Udviklingen i antallet af gårde 1568-1682

– i Thy og Vester Hanherred

af Trine Gjesing Antvor

Ud fra først og fremmest præsteindberetninger indkredses antallet af gårde i de enkelte sogne i Thy og Vester Hanherred i tidsrummet 1568-1682. Artiklen fastlægger også de sandsynlige årsager til de udsving, der kan konstateres. Over perioden på 114 år falder antallet af gårde fra 2175 til 2003, men udviklingen varierer fra sogn til sogn, og især sandflugten har spillet en væsentlig rolle.

Antallet af gårde i Danmark i middelalderen og tidlig renæssance kendes ikke præcist. Først så sent som 1682 findes der en pålidelig optælling for hele Danmark af antallet af ejendomme, indsamlet efter nøjagtige og ensartede regler.¹

Historikeren J. A. Fredericia forsøgte at beregne antallet af gårde i Danmark omkring 1650, men det er en beregning behæftet med usikkerhed og ikke en decideret optælling.

En af de bedste og tidligste kilder til de danske ejendomsforhold er præsteindberetninger.

Biskopperne blev første gang i 1568 ved kongebrev pålagt at lade præsterne indberette, hvor mange herregårde, gårde, bol og huse, der fandtes i hvert sogn og desuden anføre ejerne. Dette er en meget værdifuld kilde til ejendomsforholdene i Danmark på den tid. Desværre er der ikke bevaret særligt mange af disse første præsteindberetninger. I dag forefindes de kun for Vendelbo stift (Vendsyssel, Thy og Han Herred) samt Fuglse Herred på Lolland. For disse områder giver indberetningerne en enestående mulighed for at følge udviklingen i antallet af gårde så langt tilbage som 1568. Denne artikel beskæftiger sig med antallet af ejendomme i Thy og Vester Hanherred 1568-1682, hvor til der findes enestående gode kilder.

Da der er tale om et betydeligt tidsmæssigt spænd på 114 år, vil det være interessant at se på tal fra de mellemliggende år, i den udstrækning sådanne kan findes. Derfor er Fredericias skøn sat ind som pejlepunkt på linje med tal fra 1599, hvor der, som i 1568, blev foretaget præsteindberetninger.

Kildematerialet

Præsteindberetningerne blev til på regeringens ordre. Der blev udsendt kongebrev til alle landets biskopper. De skulle befale herredsprovsterne at lave et register over alle de sogne, de havde under sig, hvor det blev anført, hvor mange gårde, bol og huse, der var i sognet, og hvem de tilhørte. Herredsprovsterne lod ordren om at indsamle oplysningerne gå videre til sognepræsterne. Det er altså mange forskellige præster, der har foretaget indsamlingen af oplysninger. Trods anvisningerne er der ikke noget at sige til, at indberetningerne er blevet noget uensartede.

Præsteindberetningerne er generelt meget velbevarede, og for langt de fleste sogne har vi således de originale indberetninger, udformet af sognepræsterne. Dog er indberetningerne for to sogne i Hundborg Herred samt hele Refs Herred ikke bevaret. Her findes dog

herredsprøvestens samlede indberetning. Desuden forefindes for hele Thy og Han Herred en samtidig, men korrigeret ekstrakt af præsteindberetningerne, kaldet Ekstrakten 1568. Den giver af og til flere oplysninger end præsteindberetningerne og kan således bruges som et supplement til disse.²

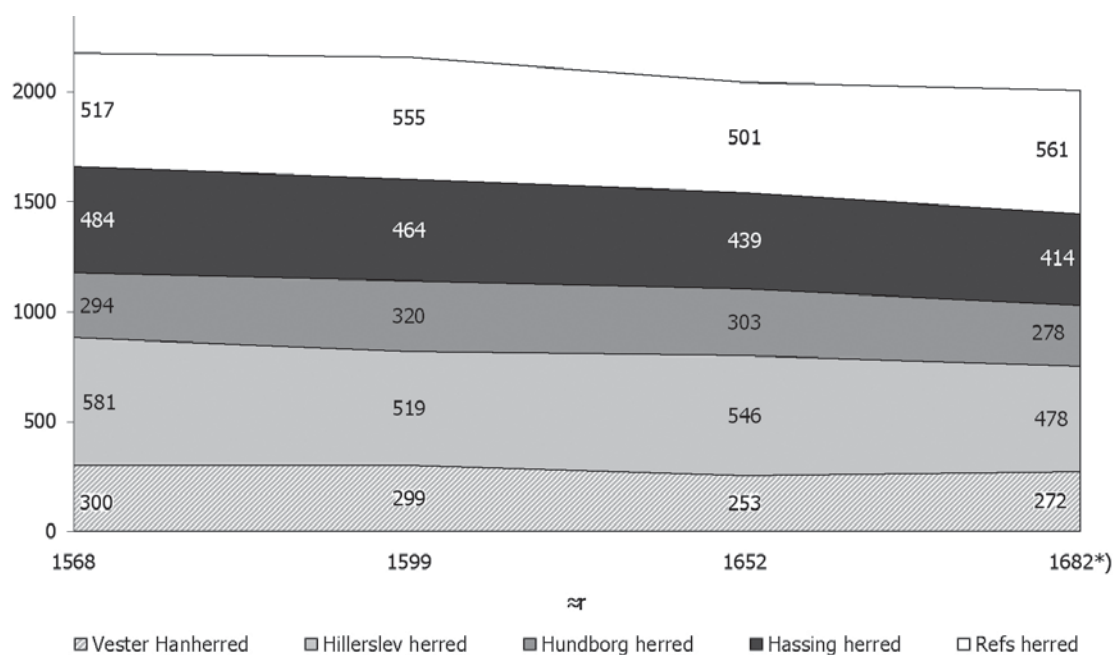
Præsteindberetningen har skelnet mellem gårde og bol. Da definitionen af, hvad der var et bol, og hvad der blev regnet som en gård, ikke fremgår, har jeg valgt ikke at skelne mellem de to ejendomsstyper. For denne løsning taler ydermere, at andre undersøgelser af ejendomsforhold, som resultaterne senere skal sammenholdes med, heller ikke skelner mellem gårde og bol.

Den første opmåling af landbrugsjord, foretaget i Danmark var Matriklen 1688, der både var baseret på en opmåling af jorderne og en vurdering af deres produktionsevne og -ud-

bytte, angivet i tdr. hartkorn. På baggrund af 1688-matriklen udgav Henrik Pedersen et tabelværk, hvor antallet af gårde og huse angives sogn for sogn omfattende hele riget, (undtagen Bornholm, Norge og Sønderjylland) og således også for Thy og Vester Hanherred.

Som nævnt ovenfor foretog Fredericia beregninger af gårdtallet o. 1650, altså inden matriklerne blev udarbejdet. Hans tal bygger på flere forskellige kilder, bl.a. skattelister.

Figuren viser, hvordan herredernes ejendomsantal udviklede sig ifølge de fire opgørelser. I 1568 og 1652 var den procentvise andel af ejendommene mellem herrederne næsten den samme. Mellem 1652 og 1682 sker der imidlertid det, at Hundborg Herred ikke længere var det mindste herred. Dette skyldes ikke, at antallet af ejendomme steg i dette herred, men derimod at antallet af ejendomme i Vester Hanherred faldt.

Figur: Udviklingen i ejendomsstallet i undersøgelsesområdet herreder 1568-1682.

*) Oplysningerne er indsamlet i perioden 1682-1688, men udgivet i 1688.

Mulige årsager til forskelle i opgørelserne

Af figuren fremgår det, at der trods klare tendenser er visse udsving i opgørelsernes optællinger af antallet af ejendomme i de enkelte herreder. På grund af tidsforskydningen mellem de valgte opgørelser, kan forholdene have ændret sig ret væsentligt, og de ændrede forudsætninger kan være forklaringen på udsvingene. En række faktorer kan have medført ændringer i antallet af ejendomme fra opgørelse til opgørelse. Disse faktorer vil i det følgende blive belyst nærmere.

- Den generelle befolkningsudvikling i Danmark
- Epidemier og emigration
- Oprettelse, udvidelse eller nedlæggelse af herregårde
- Sandflugt
- Ændrede opgørelsesformer (optælling af halve gårde, ændrede herredsgrænser, ændrede definitioner af bol, huse og gårde)

Den generelle befolkningsudvikling i Danmark

Fra 1500-tallet til omkring midten af 1600-tallet var der en årlig befolkningsvækst i Danmark på ca. 0,5%, hvorefter befolkningstallet faldt gennem en 10-20 årig periode pga. epidemier og svenskekrigene. Resten af det 17. århundrede stagnerede befolkningstallet. Med en øget befolkning ville man måske umiddelbart forvente, at antallet af ejendomme ligeledes steg. Bemærkelsesværdigt nok observeres der i store dele af Danmark kun en stor vækst i antallet af husmandssteder, mens gårdtallet var nogenlunde stabilt.

I Thy og Vester Hanherred var gårdtallet nogenlunde det samme i 1568 og 1652. I perio-

den 1652 til 1682 faldt antallet med hele 9,4%. Det herred, der oplevede langt det største fald, var Vester Hanherred. Her havde gårdtallet være stabilt i 1568-1599, men i perioden mellem 1652 og 1682 indtrådte der et fald på hele 35,5%. Også i Hillerslev Herred var der et relativt stort fald på 12,5% fra 1652 til 1682.

Årsagen til, at gårdantallet i mange tilfælde forblev nogenlunde stabilt frem til starten af 1600-tallet, trods den generelle befolkningsvækst, hænger sammen med en stigning i antallet af huse. I stedet for at få plads til den øgede befolkning ved at dele gårdene op i flere og mindre enheder, ser det ud til, at man valgte at bygge huse til gårde. Der var forskellige økonomiske faktorer som tilskyndede hertil, idet skattepolitikken favoriserede store gårde. I hvert fald indtil 1620 differentieredes skatten ikke, men pålignedes efter princippet: Én gård – én skat. Noget tilsvarende gjorde sig gældende for landgilden. Desuden betød hoveripligten, at bonden udover mandskab skulle stille med redskaber og trækdyr. Dette begünstigede ligeledes store brug, da det nødvendiggjorde, at brugene var så store, at de kunne opretholde den nødvendige kapacitet.

Epidemier og emigration

Selv om befolkningsvæksten var ganske høj i Danmark, så var den ikke mere stabil, end det stadig var normalt forekommende, at krige og epidemier kunne forrykke balancen. I 1500-tallet optrådte der epidemier ca. hvert andet år, og i 1600-tallet, hvor der var mange krige, sås de endda oftere. Sygdomsepidemier fulgte ofte i kølvandet på krige og faldt også tit sammen med dyrtid. Årsagssammenhængen må være, at det svækkede befolkningen fysisk og dermed gjorde den mindre modstandsdygtig overfor sygdomme. Det er vanskeligt at afgøre, hvilken størrelse epidemierne har haft. Særlig slem synes at være perioden 1575-1649,

hvor der var hele ti store epidemier. Der er eksempler på, at en epidemi kunne reducere en lille bys befolkning med ca. 18%.

Selv om befolkningen voksede i Danmark som helhed, betød det ikke, at den gjorde det i alle egne af landet. Der fandt dels en stor emigration sted fra land til købstæderne og fra Jylland til Øerne/København. Dette betød, at befolkningen i de jyske landsogne ikke nødvendigvis blev større, selv om det var tilfældet på landsplan.

Sogneniveau

For at se hvilken betydning de øvrige faktorer har haft på antallet af gårde i området, er det nødvendigt at vende sig fra herredsniveau og se på de enkelte sogne. Desværre oplyser Fredericia ikke tallene på sogneniveau, men kun for hvert herred, så her må vi nøjes med tal fra 1568, 1599 og 1682 (se skema på næste side).

Oprettelse, udvidelse eller nedlæggelse af herregårde

En anden faktor, der kan få antallet af ejendomme til at variere over tid og dermed fra opgørelse til opgørelse, er oprettelser og udvidelser af herregårde. I middelalderen var de danske herregårde ikke særligt store og havde typisk kun et tilliggende svarende til to-tre bøndergårde. Fra begyndelsen af 1500-tallet og indtil 1774 blev det udvidet, så de i 1688 i gennemsnit havde samme størrelse som syv-otte bøndergårde. Det var bl.a. stigende kornpriser, der førte til et ønske om en mere intensiv dyrkning, og da et stigende befolkningstal samtidig gjorde, at den fornødne arbejdskraft var til stede, var grundlaget lagt for herregårdens udvidelse samt oprettelse af nye.

En udvidelse af herregårdens marker kunne enten ske ved at nyopdyrke jord eller ved at

lægge eksisterende bondegårde ind under herregården. Det sidstnævnte betød et fald i antallet af ejendomme, da fæstebønderne blev sat på porten og jorden inddraget i herregårdsmarkerne. Det kunne betale sig, fordi herremanden, pga. ovennævnte konjunkturer, kunne få mere ud af selv at dyrke jorden, end fæstebonden betalte ham i afgift. Ejede herremanden ikke i forvejen den jord, han ønskede at udvide med, måtte han mageskifte sig til det, og det har på denne vis sat spor i kilderne. Herremanden skulle indhente kongens tilladelse til at inddrage bøndergårdene, og det er den væsentligste årsag til, at udvidelserne kan efterspores i kilderne.

Indimellem var der tale om, at samtlige gårde i en landsby blev lagt under herregården. Man må dog ikke forestille sig store landsbyer med mange gårde, som vi kender det fra senere tider. En landsby kunne f.eks. godt bestå af så lidt som fire gårde.

Der var dog også en modsat bevægelse til udvidelserne og oprettelserne; Der skete også nedlæggelser af herregårde. I de tilfælde, hvor en herregård blev nedlagt, skete der oftest det, at den blev omlagt til bøndergårde, hvilket selvfølgelig gav flere ejendomme. Hvis det drejede sig om nedlæggelse af en af kronens herregårde (en ladegård), kunne det dog også ske, at jorden blev fordelt mellem de øvrige bøndergårde, og dermed blev der ikke oprettet flere ejendomme.

I Thy og Vester Hanherred blev der 1568-1599 oprettet en enkelt herregård, det angives ikke, hvor mange gårde, der blev inddraget. Fra 1599-1652 blev tre herregårde nedlagt, med følgende oprettelse af et ukendt antal gårde. Da der kun blev nedlagt to gårde i forbindelse med herregårdsudvidelser, tyder det på, at der i denne periode oprettedes flere gårde, end der blev inddraget. I perioden 1652-1682 tog udviklingen fart, da blev der oprettet en herregård af 14 bøndergårde, og derudover blev der

Herred	Sogn	Gårde 1568	Gårde 1599	Gårde 1652	Gårde 1682
Vester Han	Arup	20	19	-	20
	Klim	36	36	-	37
	Lild	48	46	-	33
	Tømmerby	63	66	-	58
	Vesløs	23	20	-	19
	Vester Torup	39	41	-	42
	Vust	35	33	-	28
	Øsløs	36	30	-	35
	I alt	300	291	422	272
Hillerslev	Hansted	29	22	-	11
	Hillerslev	93	73	-	82
	Hjardemål	59	44	-	43
	Hunstrup	30	30	-	36
	Kåstrup	16	18	-	15
	Nors	63	65	-	52
	Ræhr	45	43	-	36
	Sennels	58	51	-	50
	Skinnerup	28	27	-	27
	Tved	42	45	-	30
	Vester Vandet	28	25	-	26
	Vigsø	20	21	-	14
	Øster Vandet	21	13	-	18
Østerild	49	42	-	38	
I alt	581	519	546	478	
Hundborg	Hundborg	42	42	-	43
	Jannerup	17	19	-	16
	Kallerup	12	10	-	9
	Nørhå	17	18	-	19
	Sjørring	53	65	-	48
	Skjoldborg	27	39	-	37
	Thisted	28	31	-	28
	Tilsted	28	33	-	26
	Torsted	20	23	-	19
	Tvorup	24	20	-	15
	Vang	25	20	-	18
I alt	293	320	303	278	
Hassing	Agger	28	19	-	0
	Bedsted	59	60	-	60
	Grurup	18	19	-	18
	Harring	12	17	-	12
	Hassing	22	21	-	23
	Hvidbjerg vesten å	44	30	-	17
	Hørdum	34	31	-	32
	Hørsted	10	10	-	10
	Lodbjerg	20	18	-	13
	Skyum	37	37	-	35
	Snedsted	49	51	-	52
	Stagstrup	44	45	-	42
	Sønderhå	35	39	-	33
	Villerslev	35	31	-	30
	Visby	17	17	-	18
Ørum	20	19	-	19	
I alt	484	464	439	414	
Refs	Boddum	32	39	-	35
	Gettrup	29	30	-	31
	Helligsø	22	24	-	26
	Heltborg	51	52	-	55
	Hurup	35	41	-	33
	Hvidbjerg	80	81	-	87
	Jegindø	22	22	-	21
	Lyngs	24	28	-	28
	Odby	27	35	-	36
	Søndbjerg	19	25	-	24
	Vestervig	102	96	-	104
	Ydby	74	82	-	81
I alt	517	555	501	561	

inddraget 6 gårde og fire bol. Til gengæld blev der nedlagt mindst tre herregårde.

Oprettelser og nedlæggelser i de enkelte herreder

I Hillerslev Herred blev der ikke oprettet nogen herregårde 1568-1682. Der blev nedlagt en enkelt herregård før 1690, Søgaard i Nors sogn. Det stemmer dårligt med, at dette sogns antal gårde faldt meget fra 1599 til 1682, og at herredets samlede gårdantal ligeledes faldt i perioden 1652-82.

Hundborg sogn og herred var det eneste sted i hele Thy og Vester Hanherred, hvor der var tale om, at en hel landsby blev nedlagt i forbindelse med en herregårds oprettelse. Kort før 1584 oprettedes Ulstrupgård, og landsbyen Ulstrup blev nedlagt. Det drejede sig dog kun om tre gårde, da de øvrige sikkert i forvejen tilhørte den adelsmand, der oprettede Ulstrupgård. Derfor er det ikke overraskende, at gårdantallet i sognet var stabilt i perioden 1568 til 1682. I 1621 nedlagdes en herregård i herredet, og alligevel faldt antallet af ejendomme i herredet lidt i den pågældende periode. Det samme skete også i den efterfølgende periode, hvor den eneste aktivitet var, at et bol blev lagt under herregården Todbøl i Kallerup sogn. Dette sogns ejendomstal var næsten uændret i alle tre perioder.

I Vester Hanherred var der ingen oprettelser eller udvidelser af herregårde og kun en enkelt nedlæggelse, nemlig Rolsgård i Lild sogn (ca. 1638). Det vides ikke, hvor mange bøndergårde, der blev oprettet i den forbindelse, men det er i modstrid med, at gårdantallet i sognet faldt temmelig meget i perioden 1599-1682.

Fra 1652 til 1682 kom der flere ejendomme i Refs Herred. Dette kan være forstærket af udviklingen i herregårdsnedlæggelser og -oprettelser, idet der i samme periode blev nedlagt 14

gårde ved oprettelsen af en enkelt herregård, mens der samtidig ved nedlæggelsen af to herregårde blev oprettet et ukendt antal gårde.

I Hassing Herred blev der fra 1599-1652 nedlagt en gård, og i de følgende 30 år blev fire gårde nedlagt som følge af herregårdsudvidelser. I sidstnævnte periode blev der dog også nedlagt en herregård, Årup i Snedsted sogn. Der blev sandsynligvis ikke oprettet mange gårde ved denne nedlæggelse, da ejendomstallet i det pågældende sogn næsten ikke ændredes i perioden.

I Thy og Vester Hanherreds 61 sogne var der fra 1568 til 1682 en markant tilbagegang i 22 af sognene. Noget tyder på, at reduktionen i ejendomstallet nogle steder kan hænge sammen med oprettelse eller udvidelse af herregårde. Det ses af, at der i 10 af de 22 sogne lå en herregård.

I forhold til det øvrige Jylland og til hele Danmark er der i Thy og Han Herred ikke ret mange gårde, der er blevet nedlagt som følge af herregårdsoprettelser eller -udvidelser. Derfor er det vigtigt at understrege, at den betydning, så små mængder kan have haft på ejendomstallet, ikke må overvurderes. Det er iøjnefaldende, at der i de fleste tilfælde er modstrid mellem den faktiske udvikling i antallet af gårde og så den, der skulle forventes på baggrund af oplysninger om nedlæggelser, oprettelser og udvidelser af herregårde.

Sandflugt

Sandflugt er yderligere et fænomen, som kunne medføre et fald i antallet af ejendomme. Sandflugt var et fænomen, som store dele af Thy og Vester Hanherred var plaget af. Sandet ødelagde landbrugsjorden, og dermed fik bønderne svært ved at betale den fastsatte skat og landgilde. Derfor prøvede bønderne at få landgilden nedsat, og det er fra tingsvidner om sådanne sager, at vi har mange af beret-

ningerne om sandflugt. Når adelen og kongen nedsatte det beløb, der skulle betales, var det ikke ud af medlidenhed, men snarere fordi bønderne forlod gårdene, hvis de ikke kunne klare udgifterne. Sådanne gårde kunne ligge øde og udyrkede i mange år, og det betød en endnu større indtægtsnedgang for henholdsvis konge og herremand.

Præsternes indtægt var også afhængig af, hvad bønderne betalte dem i afgift, og af denne afgift skulle præsterne betale videre til biskoppen. Præsterne ønskede denne ydelse nedsat, når bønderne pga. sandflugt ikke kunne betale dem. Kilderne til at bestemme sandflugtens omfang og skadevirkning er med andre ord skrevet af parter, der havde en økonomisk interesse i at overdrive sandflugtens ødelæggelser. I den kommende beskrivelse af sandflugtens omfang skal kildernes oplysninger derfor ikke uden videre godtages.

Man kan ikke regne med, at rapporterne om sandflugt ligger i umiddelbar forlængelse af det tidspunkt, hvor den fandt sted. Skader, hvis følger i gode tider ikke mærkedes så hårdt, kunne være svære at klare, hvis man samtidig var forarmet af andre ting, f.eks. dårlige landbrugskonjunkturer i 1600-tallet, krig og ekstraskatter. For eksempel førte Den nordiske Syvårskrig til store skatteudskrivninger i begyndelsen af 1570'erne, mens Christian 4.'s engagement i Trediveårskrigen førte til udskrivningen af krigsskat i henholdsvis 1627 og 1629. Fra 1630'erne blev de ekstraordinære skatter så hyppige, at de i realiteten var ordinære.

Det eneste herred, hvor der ikke er rapporter om sandflugt, er Refs Herred, som lå beskyttet af det, der i dag er Agger- og Harboør Tange, mens Hillerslev, Hundborg og Hassing herreder alle var meget hårdt ramte. Vester Han Herred oplevede også en del sandflugt, især i den nordlige del.³

Som det ses af figuren, faldt antallet af ejendomme i Hassing Herred en smule fra 1568 til

1599 og endnu mere til 1682. Undersøger man udviklingen på sogneniveau i de tre årstal (jf. tabellen), ser man, at de sogne, hvor antallet faldt mest, var Agger, Lodbjerg og Hvidbjerg Vesten Å. Dette stemmer godt med, at det netop var disse tre kystsogne, der var hårdest ramt af sandflugt. I Agger sogn blev alle gårdene ødelagt, så der i 1682 ikke var noget landbrugsjord tilbage, og i Lodbjerg sogn blev både herregården Rotbøl og to landsbyer udsløjet af sandflugten. I Hvidbjerg sogn trængte sandet så langt ind, at det blandt andet gik ud over markerne til herregården Lyngholm, der lå ca. 7 km fra kysten. Ørum sogn mærkede også sandflugten, men ikke i nær så høj grad, som de ovennævnte sogne, og der lå antallet af gårde da også stabilt i hele perioden.

Hundborg Herred oplevede en stigning i antallet af ejendomme fra 1568 til 1599, men derefter faldt det gennem hele 1600-tallet. Som i Hassing Herred var det i de to sogne, der var hårdest ramt af sandflugt, at antallet af ejendomme faldt mest, nemlig Vang og Tvorup. Her gik den frugtbare jord inden sandflugten helt ud til havet, og derfor forrettede sandet store ødelæggelser på landbrugsjord. Hundborg sogn blev også ramt af sandflugt, men her gik det fortrinsvis ud over udyrket jord.

Nørhå sogns landbrugsjord ser ud til at være blevet ramt af sandflugt allerede i sidste halvdel af det 16. århundrede, og sandet trængte i løbet af 1600-tallet dybt ind i området. Alligevel var antallet af ejendomme det samme både i 1568, 1599 og 1682. Der foreligger den mulighed, at det ikke er de samme ejendomme, der er tale om, men at nye ejendomme er opstået og på den måde har udlignet det antal, der blev ødelagt af sandflugt.

Sjørring sogn ligger ikke ved havet og led ikke stort under sandflugten. I dette sogn steg antallet af ejendomme mellem 1568 og 1599, men var i 1682 igen faldet til lidt under den størrelse, det havde i 1568.

I Hillerslev Herred faldt ejendomstallet, bortset fra en lille stigning i første halvdel af 1600-tallet. Der var da heller ikke et eneste sogn i herredet, der havde flere ejendomme i 1682 end i 1568, og fra syv sogne er der rapporter om store ødelæggelser pga. sandflugt. Sandet nåede først kystsognene, men fra slutningen af 1500-tallet trængte det f.eks. også ind i Tved sogn, og det er da også først efter 1599, at der i dette sogn var en nedgang i ejendomstallet.

Det er dog ikke alle steder, der umiddelbart er sammenfald mellem sandflugt og udviklingen i gårdtallet. Det faldende ejendomstal i selve Hillerslev sogn kan ikke forklares af sandflugten.

Selv om kilderne beretter om store sandflugtsødelæggelser i Vigsø og Vester Vandet sogne, ses der i disse sogne intet fald i antal ejendomme. For Vester Vandet sogn kan dette måske skyldes, at der er en stor sø, som har opslugt meget af sandet, som derfor ikke er føjet videre ind over sognet, hvor netop meget af den gode landbrugsjord lå. Vigsø sogn blev meget tidligt ramt af sandflugt, idet der allerede i 1555 fortælles, at det har lidt stor skade af sandflugten. Nedgangen i ejendomstallet kan derfor allerede være sket inden vores første kilde til ejendomstal for sognene, præsteindberetningerne fra 1568.

Vester Hanherreds ejendomstal var konstant i 1500-tallet, men steg lidt i begyndelsen af 1600-tallet, for derefter at falde til lidt under udgangspunktet. Det sogn i herredet, der blev hårdest ramt af sandflugt, var Lild sogn. Det berettes, at ikke en ager var urørt, og i dette sogn ses da også klart det største fald i ejendomstallet.

I Vust og Tømmerby sogne faldt ejendomstallet også, og her kan det ligeledes tilskrives sandflugt. Vester Torup og Klim sogne blev også ramt af sandflugt, men her faldt ejendomstallet tilsyneladende ikke. I Øsløs sogn faldt antallet af ejendomme fra 1568 til 1599,

men var i 1682 igen steget til samme antal, som det havde været i 1568.

For Øster Hanherreds vedkommende faldt ejendomstallet i hele perioden, men især i første halvdel af 1600-tallet. I dette herred var der ikke mange sogne, der var plaget af sandflugt, nemlig kun to, Kollerup og Hjortdal sogne. Dog var disse to meget hårdt ramte, og der var flere gårde, der blev helt ødelagte. Det er kun i Kollerup, at dette gav sig udslag i færre ejendomme både i 1599 og 1682. I Hjortdal steg antallet af ejendomme fra 1568 til 1599, mens det faldt tilsvarende frem til 1682. I de følgende sogne faldt ejendomstallet også: Aggersborg, Øland og især Haverslev, Brovst og Trantum. Dette skyldes næppe sandflugt, da ingen kilder beretter om, at arealer i disse sogne skulle være blevet ødelagt af sand.

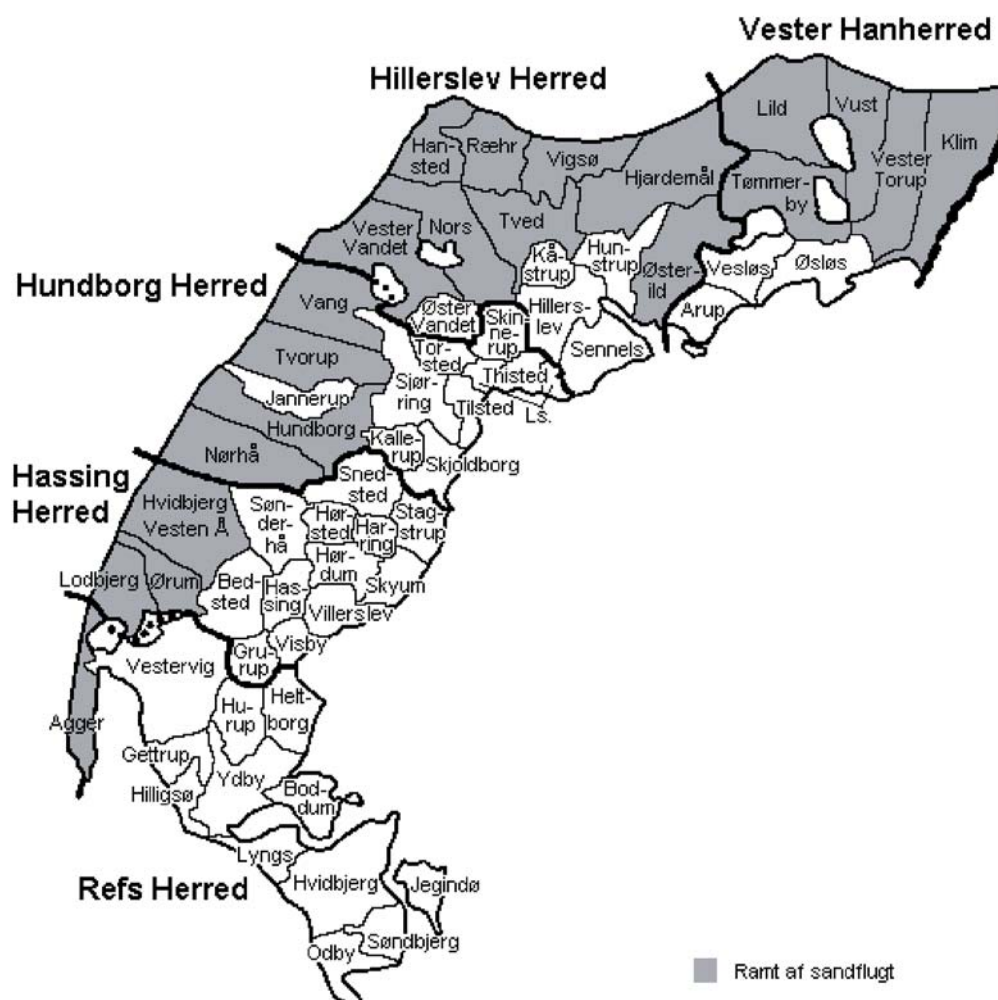
Kortet på næste side viser, hvilke sogne der var ramt af sandflugt.

Samlet set må man sige, at sandflugten har haft stor betydning for antallet af gårde, idet der er en høj grad af sammenfald mellem ejendomsudviklingen og sandflugtens udbredelse. Navnlig i Hassing herred er der god sammenhæng mellem sandflugtens hærgen og nedgang i antallet af gårde. For de øvrige herreder er der dog nogle svingninger, der ikke alene kan forklares fyldestgørende af sandflugtens udbredelse.

Ændrede opgørelsesformer

Tilbage står nogle uforklarede udsving i antallet af ejendomme i de fire år 1568, 1599, 1652 og 1682. Endnu en mulig forklaring kan ligge i det faktum, at der kan være forskel på de fire kilders opgørelsesformer.

Herredsgrænserne har ændret sig fra opgørelse til opgørelse. Skinnerup sogn hørte i verdslig henseende til Hundborg Herred, i gejstlig til Hillerslev Herred. Følgelig henregnede præsteindberetningerne fra 1568 og 1599

Sandflugtsramte sogne i Thy og Hanherred i perioden 1568-1682.

sognet til Hillerslev Herred, mens Matriklen 1682 opførte det under Hundborg Herred. For at imødekomme dette og sikre sammenlignelighed, er ejendomsopgørelserne for Skinnerup sogn 1682 i denne artikel flyttet til Hillerslev Herred.

Sognene Hjortdal, Kollerup, Kettrup og Gøttrup hørte i 1500 og 1600 tallet til Øster Hanherred, men senere kom de under Vester Hanherred. Derfor har nogle opgørelser talt disse sognes ejendomme med under Vester

Hanherred. Både i præsteindberetningerne og Matriklen 1682 tælles de med under Øster Hanherred, og derfor er dette skel mellem Øster- og Vester Hanherred fulgt i denne artikel. Det er altså ikke de store ændringer, der har fundet sted i herredsgrensene. De mindre justeringer, der trods alt forekom, er der taget højde for i artiklens figur og tabel.

Yderligere udfordringer opstår, når man forsøger at sammenligne tal fra forskellige kilder. Det ene problem er, at definitionen af, hvad

en gård, et bol og et hus var, ikke lå fast. Således kan den samme ejendom være registreret som gård i en kilde og som bol i en anden, uden at ejendommen har ændret størrelse i mellemtiden. Der er dog bred enighed om, at huse var ejendomme uden jordtilliggende af betydning, og de er derfor ikke interessante i denne sammenhæng.

Nogle opgørelser opererer slet ikke med termen »bol«, men kun med gårde. Der opereres med en term »halve gårde«, altså gårde, der ikke var store nok til at blive regnet for en hel. Man ved ikke, hvor stor denne opgørelsesenhed er, men den svarede vist nogenlunde til bol. Det værste er, at halve gårde i optællinger af antal ejendomme kunne blive slået sammen til hele. Det ses, når der af og til optræder et tal som f.eks. 6½ gårde i et sogn. Der kan vi altså se, at der mindst har været én halv gård, men i princippet kunne det dække over 13 halve gårde og dermed 13 ejendomme.

Matriklen 1682 skelnede ikke mellem gårde og bol, men kun mellem gårde og huse. Matriklen havde, i modsætning til de tidligere opgørelser, en meget fast defineret undergrænse for, hvad der regnedes for gårde. Det har givet medført, at en del småbrug ikke længere regnedes for gårde, hvorfor en del af nedgangen i ejendomstallet fra 1652 til 1682 nok mere er tilsyneladende end reel.

Forskelligartede opgørelsesformer i de forskellige kilder kan med andre ord være en yderligere forklaring på udsving i antallet af ejendomme. Mens effekten af ændrede herredsgrænser i de fleste tilfælde kan afhjælpes, udgør de to sidstnævnte problemstillinger en større udfordring, idet man vanskeligt kan kompensere for dem.

Konklusion

Antallet af ejendomme var forholdsvist stabilt over den lange periode 1568 til 1682. Præste-

indberetningerne melder i 1568 om 2175 ejendomme, mens der 114 år senere er 2003. Det svarer til et gennemsnitligt fald på kun halvdelen gård pr. år. Der må alt i alt siges at være tale om en overraskende stabilitet.

I alle herreder, bortset fra Refs Herred, faldt antallet af ejendomme fra 1568 til 1682. Dette er i modsætning til den stigning i antallet af ejendomme, som måtte forventes pga. den befolkningstilvækst, der var i perioden.

I perioden 1652 til 1682 er ændrede opgørelsesformer, hvor mange småbrug, der regnedes for en gård, nok den væsentligste forklaring på faldet. Den resterende del af faldet i antallet af gårde må nok navnlig tilskrives sandflugten. Oprettelser, udvidelser og nedlæggelser af herregårde har ikke bidraget meget, og i det omfang, de fandt sted, har det tit været den modsat rettede tendens, nemlig at der blev nedlagt færre bøndergårde ved udvidelser og oprettelser, end der blev oprettet ved herregårdsnedlæggelser.

Udviklingen i Hassing Herred skyldes sandflugtens hærgen i de pågældende sogne. For de øvrige herreders vedkommende, forklarer sandflugten mange af udsvingene i gårdtallet, men der er stadig en del uforklarlige fald i antallet af ejendomme. Refs Herred var det eneste, hvor ejendomstallet var højere i 1682 end i 1568, og dette skyldes sandsynligvis, at dette herred samtidig var det eneste, der ikke var ramt af sandflugt. Alligevel oplevede det et fald i antallet af gårde i tiden 1599-1652. Dette fald kan heller ikke forklares af herregårdsbevægelser, hvorfor årsagen i dette delområde forbliver uafklaret. Vester Hanherred er det herred, hvor ejendomstallet faldt mindst, og det er i god overensstemmelse med, at sandflugten ikke var særlig slem dér. I Hundborg Herred forklares faldet i antal ejendomme af sandflugten, bortset fra Sjørring sogn, der ikke var ramt af sandflugten, men hvor gårdantallet faldt fra 1599 til 1682. Hillerslev Herred var det

herred, der oplevede det største fald i antallet af ejendomme, og denne udvikling kan for størstedelens vedkommende forklares af sandflugten. Dog var dennes ødelæggelser ikke så store, at de kan være årsagen til hele faldet i ejendomstallet. Navnlig er det bemærkelsesværdigt, at antallet af gårde faldt i Hillerslev sogn, som ikke var ramt af sandflugten.

Samlet set kan man konkludere, at de fald i ejendomstallet, der ikke forklares af sandflugt eller herregårds oprettelser/-udvidelser, skyldes de ovennævnte usikkerhedsmomenter i opgørelsesform. Den væsentligste fejlkilde må

være det ukendte antal halve gårde, der er blevet adderet og anført som hele gårde. Desuden må de nævnte emigrationer, krige og epidemier også tilskrives en del af faldet, dog er det uvist i nøjagtigt hvor stort omfang, disse ting påvirkede befolkningstallet.

Trine Gjesing Antvor
Født 1971. Cand. mag. i historie og latin.

Noter

1. Der er tale om kong Christian V's matrikel fra 1688, informationerne var indsamlede i årene o. 1682. En matrikel er en fortegnelse over et lands faste ejendomme. Der findes også danske matrikler fra 1660'erne, men de blev udarbejdet på grundlag af godsernes forskelligartede jordebøger/lensregnskaber. Der er altså tale om meget og mange forskellige opgørelsesformer, desuden er oplysningerne ufuldkomne. Derfor regnes matriklerne fra 1660'erne ikke for en pålidelig kilde.
2. Præsteindberetningerne fra 1568 og 1599 for Vendelbo Stift foreligger i en trykt udgave fra 1964, udgivet af C. Rise Hansen.
3. Dette afsnit og den følgende gennemgang af de fem herreder er bl.a. sammenfattet på baggrund af artikler af Kr. Andersen (1946-47) og Sortfeldt (1920) i Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred. Artiklerne gennemgår sogn for sogn, hvor sandflugten ramte.

Tegldrænrør af forskellige størrelser samt nogle af de redskaber, der blev brugt til dræning – bemærk især træskovlen til højre, der med sit runde blad kunne lave en rille til at lægge rørene i.